

تأثیر سایکوسل و تلقیح بذر با باکتری‌های محرک رشد بر عملکرد، شاخص‌های فلورسانس کلروفیل و برخی صفات فیزیولوژیک گندم در شرایط محدودیت آبی

راضیه خلیل زاده^۱، رئوف سید شریفی^{۱*} و جلال جلیلیان^۲

^۱ گروه زراعت و اصلاح نباتات، دانشکده علوم کشاورزی، دانشگاه محقق اردبیلی، ^۲ گروه زراعت، دانشکده کشاورزی، دانشگاه ارومیه (تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۶/۰۹، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۴/۱۲/۱۲)

چکیده:

به منظور بررسی تأثیر سایکوسل و باکتری‌های محرک رشد (PGPR) بر عملکرد، شاخص‌های فلورسانس کلروفیل و برخی صفات فیزیولوژیک گندم در شرایط محدودیت آبی، آزمایشی به صورت فاکتوریل با طرح پایه بلوک‌های کامل تصادفی در سه تکرار در مزرعه پژوهشی دانشکده علوم کشاورزی دانشگاه محقق اردبیلی در طول فصل زراعی ۱۳۹۴-۱۳۹۳ اجرا شد. فاکتورهای مورد بررسی شامل محدودیت آبی در سه سطح (آبیاری کامل در تمام مراحل رشد گیاه، آبیاری تا ۵۰٪ مرحله سنبله دهی و آبیاری تا ۵۰٪ مرحله چکمه‌زنی به ترتیب بر اساس کد ۴۵ و ۵۹ زادوکس)، تیمار دوم شامل تلقیح بذر با باکتری‌های محرک رشد در چهار سطح (عدم تلقیح به عنوان شاهد، تلقیح با *ازتوباکتر کروکوکوم استرین ۵*، *سودوموناس پوتیدا استرین ۱۸۶* و کاربرد توأم این دو) و تیمار سوم محلول‌پاشی با سایکوسل در چهار سطح (عدم مصرف، کاربرد ۴۰۰، ۸۰۰ و ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر) بود. مقایسه میانگین‌ها نشان داد که در شرایط محدودیت آبی، حداکثر کارایی فتوشیمیایی فتوسیستم II (F_v/F_m)، محتوای کلروفیل، محتوای آب نسبی برگ و عملکرد دانه به واسطه تلقیح بذر با باکتری‌های محرک رشد و محلول‌پاشی سایکوسل نسبت به شاهد افزایش یافت. در تمامی ترکیب‌های تیماری، شاخص سطح برگ تا ۶۵ روز بعد از سبز شدن افزایش سریعی یافت، ولی از ۶۵ روز بعد از سبز شدن تا زمان برداشت، روند کاهشی نشان داد. بیشترین عملکرد دانه به ترکیب تیماری تلقیح بذر با *ازتوباکتر* و *سودوموناس*، بالاترین سطح سایکوسل در شرایط آبیاری کامل تعلق داشت. اعمال قطع آبیاری در مرحله چکمه‌زنی موجب بیشترین کاهش در شاخص‌های فلورسانس کلروفیل و صفات فیزیولوژیک گندم شد. محلول‌پاشی ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر سایکوسل و تلقیح بذر با *ازتوباکتر* و *سودوموناس* عملکرد گندم را به ترتیب ۶۳/۴۱، ۵۲/۹۰ و ۶۲/۴۶ درصد در شرایط آبیاری کامل، قطع آبیاری در مرحله خوشه‌دهی و قطع آبیاری در مرحله چکمه‌زنی افزایش داد.

واژه‌های کلیدی: سایکوسل، کمبود آب، کودهای زیستی، گندم

مقدمه:

مناطق آب‌عامل اصلی محدود کننده عملکرد به حساب می‌آید که به طور مستقیم رشد، بقا و عملکرد گیاه را تحت تأثیر قرار می‌دهد (Chaves et al., 2009). محدودیت رشد ناشی از کمبود آب، موجب کاهش بیوماس و کاهش عملکرد گیاه

رشد روزافزون جمعیت و تلاش برای تأمین غذای این جمعیت در حال تزايد موجب شده است که کشت گندم در مناطق خشک و نیمه خشک بیش از پیش گسترش یابد. در این

Fm (حداکثر فلورسانس در برگ سازگاری شده با تاریکی)، Fv (میزان تغییر فلورسانس یا فلورسانس متغیر از برگ سازگار شده با تاریکی)، Fv/Fm (حداکثر کارایی یا عملکرد کوآنتومی فتوسیستم دو در شرایط سازگار شده با تاریکی) می‌باشند (Maxwell and Johnson, 2000). نسبت Fv/Fm نیز بستگی به پتانسیل آب برگ دارد و شرایط خشکی موجب می‌شود تا مقدار آن به کمتر از ۱ برسد (Moffatt et al., 1990). گزارش شده است که محتوای نسبی آب بالا در گیاه به دلیل تنظیم اسمزی بالا و یا خاصیت ارتجاعی پایین دیواره سلولی بافت، یک مکانیسم مقاومت در خشکی است (Teulat et al., 1997). کاهش محتوای نسبی آب، روزه‌ها را می‌بندد و بسته شدن روزه‌ها موجب کاهش سرعت فتوستتز می‌گردد. اگر محتوای رطوبت نسبی کاهش یابد شاخص‌های رشد نیز کاهش می‌یابد. با توجه به مشاهدات Angadi و Entz (۲۰۰۲) محتوای نسبی آب در آفتابگردان در شرایط تنش خشکی کاهش یافت. بررسی‌های Naderi و همکاران (۲۰۰۴) در گلرنگ نشان دهنده کاهش محسوس سطح برگ گیاه تحت تأثیر تنش خشکی است. سایه انداز گیاهان در مواجهه با خشکی با سرعت کمتری گسترش یافته، اندازه برگ‌ها کوچکتر شده و بواسطه ریزش زود هنگام برگ‌های پایین سایه انداز گیاهی، گیاه سطح خود را با سرعت بیشتری از دست می‌دهد و در نهایت شاخص سطح برگ تحت شرایط کم‌آبی کاهش می‌یابد (Bauer et al., 1984). تنش خشکی ضمن کاهش سطح برگ، پیری آن‌ها را تسریع نموده و بدین وسیله می‌تواند میزان تولید گیاه را خیلی بیشتر از آنچه که به علت اثرات ناشی از کاهش شدت فتوستتز خالص تقلیل می‌یابد کاهش دهد (Sarmadnia and Koocheki, 1987).

به منظور کاهش اثر تنش خشکی بر کاهش میزان کلروفیل و فعالیت فتوستتزی، اضافه کردن موادی مثل سایکوسل مناسب بوده که موجب افزایش کلروفیل و فعالیت فتوستتزی می‌شود. سایکوسل (۲- کلرواتیل تری متیل آمونیوم کلراید) معمولی‌ترین تنظیم کننده رشد آنیونی است (Memari et al., 2011). این ماده توانایی به تأخیر انداختن پیری، جلوگیری از تجزیه کلروفیل و

می‌گردد (Vile et al., 2012) که تا حد زیادی وابسته به فتوستتز می‌باشد ولی اینکه آیا عامل محدود کننده فتوستتز در طول تنش خشکی، مقاومت و بسته شدن روزه‌ها در برابر انتشار است یا تغییرات متابولیکی، هنوز به طور کامل مشخص نشده است (Flexas et al., 2009). واکنش گیاهان به کمبود آب بر اساس ویژگی‌های ژنتیکی، بیوشیمیایی و مورفوفیزیولوژیکی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در این راستا هدایت روزه‌ای، محتوای نسبی آب، غلظت کلروفیل، پرولین و کارایی فتوستتزی به عنوان شاخص‌هایی برای ارزیابی به شرایط محدودیت آبی در بررسی‌های مختلف مورد استفاده قرار گرفته است (Maccaferri et al., 2011). بسیاری از گزارش‌ها نشان داده است که کاهش میزان کلروفیل، هدایت روزه‌ای و محتوای رطوبت نسبی برگ در گیاه موجب کاهش فتوستتز شده که در نهایت به کاهش عملکرد دانه منجر می‌گردد (Liang et al., 2002). مطالعات انجام شده توسط Miyashita و همکاران (۲۰۰۵) نشان داد که فلورسانس کلروفیل، Fv/Fm، سرعت تعرق و هدایت روزه‌ای با افزایش تنش خشکی در لوبیا کاهش یافت. با توجه به مشاهدات Rodriguez و همکاران (۲۰۰۵) تنش خشکی موجب کاهش محتوای کلروفیل، سطح برگ و بیوماس در کتان گردید. کاهش میزان کلروفیل در شرایط تنش خشکی می‌تواند به عنوان عامل محدود کننده غیرروزنه‌ای کاهش فتوستتز باشد.

یکی از عوامل تأثیرگذار تنش خشکی بر فتوستتز، کاهش میزان کارایی فتوستتز از طریق افزایش فلورسانس کلروفیل است. امروزه فلورسانس کلروفیلی به عنوان یک معیار سنجش برای اندازه‌گیری تأثیر تنش‌های محیطی بر گونه‌های زراعی و تعیین میزان مقاومت آن‌ها در برابر تنش‌های محیطی پیشنهاد شده و می‌تواند نشان دهد که تا چه اندازه این تنش‌ها بر دستگاه فتوستتزی گیاه صدمه وارد کرده‌اند (Moffatt et al., 1990). اندازه‌گیری مقدار فلورسانس کلروفیل می‌تواند ارزیابی مناسبی از عملکرد کوآنتومی و جریان الکترون در فتوسیستم دو را نشان دهد (Reddy et al., 2004). مولفه‌های فلورسانس کلروفیل شامل F_0 (حداقل فلورسانس از برگ سازگار شده با تاریکی)،

با توجه به روند گسترش تنش خشکی و نقش کودهای زیستی و سایکوسل در تعدیل اثرات تنش خشکی و به دلیل اهمیت زراعت گندم به عنوان یکی از مهمترین غلات در مناطق خشک و نیمه خشک و کمی بررسی‌های انجام شده در خصوص برهم‌کنش توأم این عوامل موجب گردید تا مطالعه حاضر با هدف ارزیابی تأثیر سایکوسل و تلقیح بذر با باکتری‌های محرک رشدی بر عملکرد، شاخص‌های فلورسانس کلروفیل و برخی صفات فیزیولوژیک گندم در شرایط محدودیت آبی مورد بررسی قرار گیرد.

مواد و روش‌ها:

به منظور بررسی اثر سایکوسل و باکتری‌های محرک رشد بر عملکرد، شاخص‌های فلورسانس کلروفیل و برخی صفات فیزیولوژیک گندم در شرایط محدودیت آبی، آزمایشی به صورت فاکتوریل در قالب طرح پایه بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار در سال زراعی ۱۳۹۳ در مزرعه تحقیقاتی دانشکده علوم کشاورزی دانشگاه محقق اردبیلی با مختصات جغرافیایی ۳۸ درجه و ۱۵ دقیقه عرض شمالی و ۴۸ درجه و ۲۰ دقیقه طول شرقی با ارتفاع ۱۳۵۰ متر از سطح دریا اجرا گردید. بافت خاک لومی رسی با pH برابر ۸/۲، شوری ۱/۵۹ دسی‌زیمنس بر سانتی‌متر و با درصد نیتروژن ۰/۱۲ و میزان فسفر ۸/۳ میلی‌گرم در کیلوگرم اجرا شد.

در این آزمایش فاکتورهای مورد بررسی شامل محدودیت آبی در سه سطح (آبیاری در تمام مراحل رشد گیاه براساس روش مرسوم زارعین محلی به عنوان سطح شاهد، آبیاری تا ۵۰٪ مرحله سنبله دهی و آبیاری تا ۵۰٪ مرحله چکمه‌زنی)، تیمار دوم شامل تلقیح بذر با باکتری‌های محرک رشد در چهار سطح (عدم تلقیح به عنوان شاهد، تلقیح با ازتوباکتر کروکوکوم استرین ۵، سودوموناس پوتیلیا/ استرین ۱۸۶ و کاربرد توأم این دو باکتری) و تیمار سوم محلول‌پاشی با سایکوسل در چهار سطح (عدم مصرف، ۴۰۰، ۸۰۰ و ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر) بود. برای تلقیح بذر میزان هفت گرم مایه تلقیح که هر گرم آن حاوی ۱۰۷ عدد باکتری زنده و فعال در هر گرم بود، استفاده

تحریک سنتز پروتئین‌های محلول و آنزیم‌ها را دارد و در نتیجه موجب فتوسنتز بیشتری در سطح برگ می‌شود. سایکوسل ممکن است رشد سلول را به دلیل کاهش در پتانسیل اسمزی سلول‌ها افزایش دهد (Atia, 2004). گزارش شده محلول پاشی سایکوسل موجب افزایش عملکرد و اجزای عملکرد تا ۵۰٪ در خردل در شرایط مزرعه گردید (Saini et al., 1987). مصرف کودهای بیولوژیک در شرایط تنش‌های محیطی مانند خشکی نه تنها موجب افزایش مقاومت گیاهان می‌شود بلکه میکروارگانیسم‌های از دست رفته خاک را نیز جبران می‌کند. ریزوباکتری‌های محرک رشد گیاه (PGPR) یک گروه ویژه‌ای از باکتری‌های خاک هستند که به شدت ریزوسفر و ریزوپلان را کلونیزه می‌کنند و به طور قابل ملاحظه‌ای رشد و عملکرد گیاه را بهبود می‌بخشد. برخی از مکانیسم‌های مرتبط با اثر مفید این باکتری‌ها به توانایی آن‌ها در تولید ترکیبات مختلف (مثل فیتوهورمون‌ها، ویتامین‌ها، و سیدروفورها)، تثبیت نیتروژن اتمسفری و انحلال فسفات معدنی و آلی را شامل می‌شود، با این حال برخی از مکانیسم‌های ناشناخته نیز ممکن است وجود داشته باشند، و یکی از محتمل‌ترین مکانیسم‌های عمل در بهبود رشد گیاه می‌تواند تغییرات در سطوح درونی مواد تنظیم‌کننده رشد گیاه ناشی از PGPR باشد (Khalid et al., 2006). این PGPRها به ریشه‌های گیاه متصل می‌شوند و در گیاهان تحت تنش به عنوان منبع ACC (1-Amino Cyclopropane-1-Carboxylate) عمل می‌کنند (Glick, 2014). گیاهانی که با PGPRهای حاوی ACC-دی آمیناز تلقیح می‌شوند به طور چشم‌گیری مقاوم به اثرات اتیلن تنشی هستند که در نتیجه شرایط تنش خشکی ساخته می‌شوند (Zahir et al., 2007). از این رو تلقیح بذر با باکتری‌های تلقیح‌کننده می‌تواند ساخت اتیلن درونی را کاهش دهد و تحمل گیاه به تنش توسط کاهش تولید اتیلن ممکن است افزایش یابد (Glick, 2014). با توجه به مشاهدات Rai و Caur (۱۹۹۸) اثر تلقیح منفرد و دوگانه ازتوباکتر و آروسپریلیوم در گندم نشان داد که تلقیح دوگانه سویه‌های کارآمد ازتوباکتر و گلوموس در ژنوتیپ‌های گندم در شرایط تنش در به حداکثر رساندن تولید گندم می‌تواند سودمند باشد.

جدول ۱- متوسط دما و بارندگی ماهانه منطقه مورد آزمایش طی فصل رشد در سال ۱۳۹۳

ماه‌های سال	میانگین حداکثر دما (°C)	میانگین حداقل دما (°C)	میانگین ماهانه دما (°C)	میانگین بارندگی ماهانه (میلی متر)
اردیبهشت	۲۲/۴	۲۲/۴	۱۵/۳	۳۵/۴
خرداد	۲۵/۰	۲۵/۰	۱۷/۸	۲۴/۵
تیر	۲۵/۵	۲۵/۵	۱۹/۴	۱۲/۲
مرداد	۲۶/۴	۲۶/۴	۱۹/۸	۰/۴

گردید. همچنین از محلول صمغ عربی برای چسبندگی بهتر مایه تلقیح به بذرها استفاده شد. باکتری‌ها از موسسه تحقیقات آب و خاک تهیه شد. رقم مورد استفاده رقم بهاره آتیلا ۴ بود که از شرکت کشت و صنعت مغان تهیه شد.

هر واحد آزمایشی شامل ۵ خط کاشت به طول ۲ متر و با فاصله بین ردیفی ۲۰ سانتی‌متر) و تراکم ۴۰۰ بذر در مترمربع که تراکم مطلوب و توصیه شده برای این رقم است کشت گردید. زمان کاشت ۲۰ اردیبهشت بود. وجین علف‌های هرز به صورت دستی و در دو مرحله رشد رویشی و رشد زایشی انجام گرفت. کود اوره به میزان ۲۰۰ کیلوگرم در هکتار در مرحله رشد رویشی مورد استفاده قرار گرفت. متوسط دما و بارندگی ماهانه منطقه مورد آزمایش در طول فصل رشد در جدول ۱ آورده شده است.

اندازه‌گیری پارامترهای فلورسانس کلروفیل برگ شامل F_0 (حداقل فلورسانس از برگ سازگار شده با تاریکی)، F_m (حداکثر فلورسانس در برگ سازگار شده با تاریکی)، F_v (فلورسانس متغیر از برگ سازگار شده با تاریکی)، F_v/F_m (حداکثر عملکرد کوآتومی فتوسیستم دو در شرایط سازگار شده با تاریکی) بود. برخی صفات فیزیولوژیک مانند هدایت الکتریکی (EC)، درصد محتوای نسبی آب برگ پرچم و عدد کلروفیل با استفاده از دستگاه کلروفیل متر (SPAD-502 مینولتای ژاپن)، بعد از ظهور برگ پرچم (۱۵ تیر) در ۸ نوبت به فواصل زمانی ۴ روز یکبار تا مرحله رسیدگی اندازه‌گیری شد.

برای اندازه‌گیری فلورسانس کلروفیل برگ پرچم در مزرعه، از ۴۶ روز بعد از سبز شدن هر چهار روز یک بار توسط دستگاه فلورسانس متر کلروفیل (OS-30p) از هر تیمار به طور تصادفی ۶ برگ پرچم توسعه یافته (در فاصله زمانی

ساعت ۱۰-۸ صبح) انتخاب و بعد از ۱۵ دقیقه تاریکی توسط کلیپس‌های مخصوص، شاخص‌های F_0 ، F_m و F_v/F_m اندازه‌گیری شدند (زمانیان و همکاران، ۱۳۹۲).

برای اندازه‌گیری درصد محتوای نسبی آب (RWC) بین ساعت ۱۰-۱۲ روز، از هر کرت پنج برگ پرچم توسعه یافته به طور تصادفی انتخاب و بعد از قرار دادن در فویل‌های آلومینیومی، داخل کیسه‌های پلاستیکی و روی یخ قرار داده و خیلی سریع به آزمایشگاه منتقل و وزن تر برگ‌ها یادداشت گردید (FW). سپس برگ‌ها را در بشرهای محتوی ۲۵ سی سی آب مقطر به مدت ۲۴ ساعت در یخچال با دمای حدود ۴ درجه سانتیگراد و محیط تاریک قرار داده شدند. بعد از این مدت برگ‌ها خارج و نسبت به توزین وزن اشباع اقدام شد (SW). در مرحله نهایی، برگ‌ها بعد از قرارگیری در آون با دمای ۷۰ درجه سانتیگراد به مدت ۲۴ ساعت خشک شده و وزن خشک برگ‌ها بدست آمد (WD). سپس با استفاده از رابطه زیر مقدار RWC محاسبه گردید (Kostopoulou et al., 2010).

$$RWC (\%) = \frac{WF - WD}{WS - WD} \times 100$$

برای اندازه‌گیری هدایت الکتریکی (EC) برگ پرچم در همان شرایط مربوط به اندازه‌گیری درصد محتوای نسبی آب، نمونه‌های برگ پرچم را در بشرهای محتوی ۲۵ میلی‌لیتر آب تقطیر شده به مدت ۲۴ ساعت در دمای اتاق قرار گرفته و سپس میزان هدایت الکتریکی توسط دستگاه EC متر (مدل Mi 180 Bench Meter) اندازه‌گیری شد.

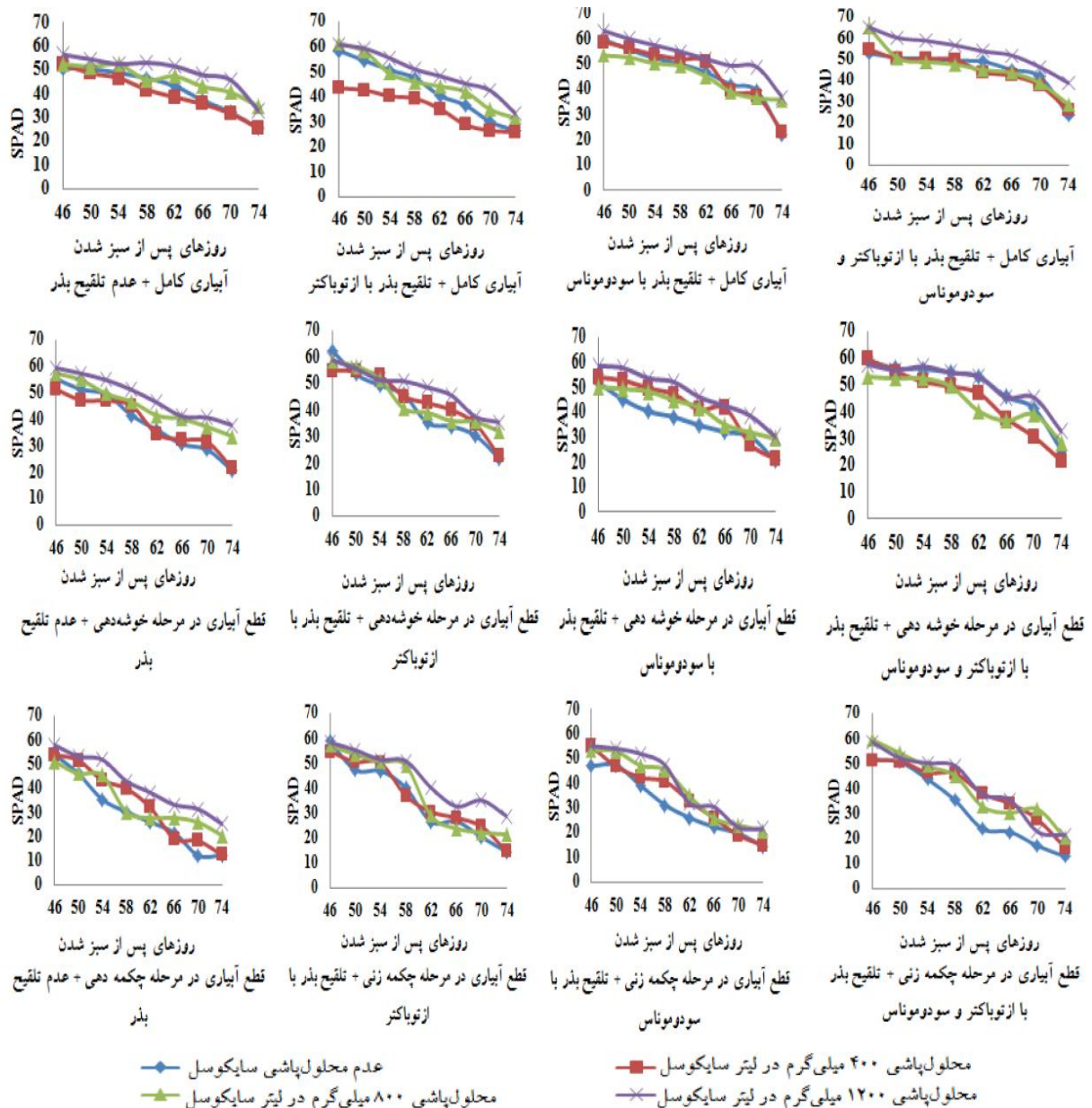
عملکرد دانه از خطوط اصلی هر کرت و از بین بوته‌های رقابت کننده از سطحی معادل ۰/۴ متر مربع بدست آمد. برای تجزیه داده‌ها و رسم نمودارها از نرم افزارهای SAS و EXCEL استفاده شد.

نتایج و بحث:

فلورسانس حداقل (F_0): بررسی روند تغییرات فلورسانس حداقل (F_0) در پاسخ به محلول‌پاشی سایکوسل و تلقیح بذر با باکتری در طول فصل رشد نشان داد قطع آبیاری در مرحله خوشه‌دهی در گندم اثرات کمی بر F_0 گذاشته است. بعلاوه میزان فلورسانس حداقل (F_0) همواره در شرایط قطع آبیاری در مرحله خوشه‌دهی و آبیاری کامل کمتر از شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه‌زنی بود که می‌تواند ناشی از افزایش مقدار کلروفیل (شکل ۱) به دلیل محلول‌پاشی سایکوسل و تلقیح بذر با باکتری باشد که سبب کاهش میزان فلورسانس شده است (شکل ۲). با توجه به مشاهدات Araus و همکاران (۱۹۹۸) تنش‌های محیطی موجب تغییر ساختاری در مرکز واکنش فتوسیستم II می‌گردد. بنابراین خسارت محدودیت آبی با خسارت به مرکز واکنش فتوسیستم II موجب افزایش F_0 می‌گردد. به طوری که ۷۴ روز پس از سبز شدن بیشترین فلورسانس حداقل (۲۹۳) از ترکیب تیماری عدم محلول‌پاشی سایکوسل و عدم تلقیح بذر در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه‌زنی و کمترین آن (۱۲۲) از محلول‌پاشی ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر سایکوسل و تلقیح بذر با ازتوباکتر و سودوموناس در شرایط آبیاری کامل بدست آمد (شکل ۲). از آنجایی که تیمار محلول‌پاشی ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر سایکوسل و تلقیح توأم بذر با ازتوباکتر و سودوموناس نسبت به سایر تیمارها دارای محتوای آب نسبی بیشتری است (شکل ۳)، به نظر می‌رسد استفاده از این ترکیب تیماری توانسته است به نحو مناسب‌تری از رطوبت خاک استفاده کند. شاید اهمیت رطوبت نسبی از این نظر باشد که بین این ویژگی‌ها و تعداد زیادی از ویژگی‌های فیزیولوژیک گیاه از جمله سرعت تبادل کربن و میزان هدایت روزنه‌ای ارتباط مستقیمی وجود دارد، در نتیجه شرایط فتوسنتزی بهتری داشته و مانع از افزایش بیش از حد فلورسانس حداقل شده است (Prakash and Ramachandran, 2005). به نظر می‌رسد تلقیح بذر گندم با ازتوباکتر و سودوموناس باعث افزایش توسعه سیستم ریشه‌ای، افزایشی دسترسی گیاه به عناصر غذایی، هدایت روزنه‌ای (شکل ۴) و شاخص سطح

برگ (شکل ۵) گردیده است و کاربرد توأم این دو نوع باکتری احتمالاً دارای اثرات هم‌افزایی با یکدیگر بوده که در نهایت منجر به بهبود پارامترهای فلورسانس گندم در شرایط محدودیت آبی شده است. Rai و Gaur (۱۹۸۸) در بررسی اثرات ازتوباکتر و سودوموناس به‌صورت توأم و جداگانه بر رشد و عملکرد گندم، گزارش کردند که اثر توأم دو باکتری بهتر از اثر هر یک از آن‌ها به تنهایی بود. مصرف توأم باکتری در مقایسه با مصرف منفرد، جذب نیتروژن، فسفر و عناصر کم مصرف توسط گیاه لوبیا را بهبود بخشید (Yadegari et al., 2010) و باعث افزایش قابل توجهی در زیست توده ریشه و اندام هوایی نخود شد (Sindhu et al., 2002). Hewedy (1999) اثرات مفید کاربرد توأم باکتری‌های ازتوباکتر، آزوسپیریلوم و سدوموناس را به مشارکت آن‌ها در افزایش رشد گیاه به واسطه تثبیت زیستی نیتروژن، محلول کردن فسفات نامحلول خاک و تولید هورمون‌های گیاهی نسبت دادند که مجموعه این عوامل با تحریک در جذب بیشتر مواد غذایی توسط گیاه، منجر به بهبود فتوسنتز و در نتیجه افزایش رشد و عملکرد گیاه شد.

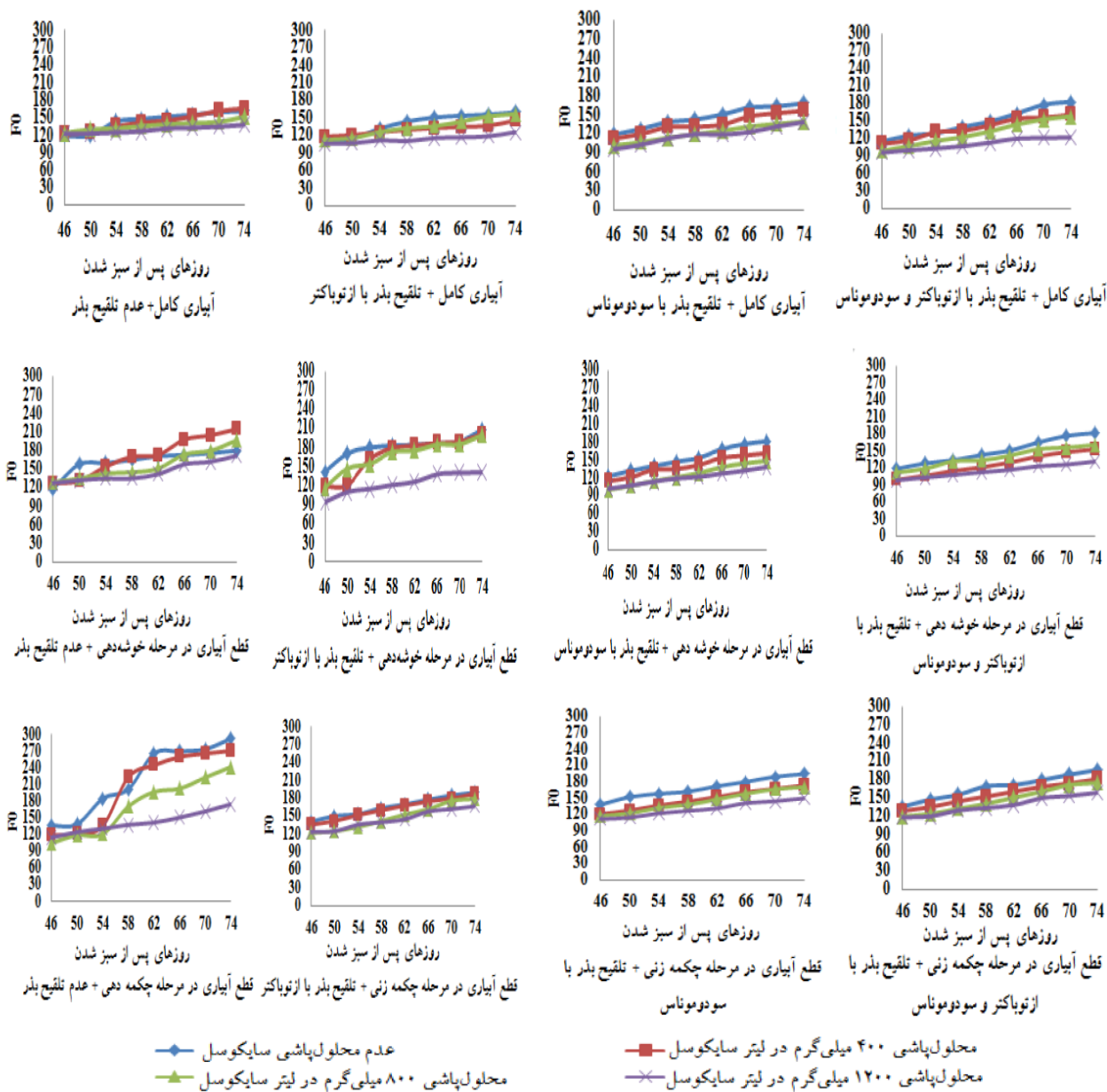
فلورسانس حداکثر (F_m): کارایی افت غیر فتوشیمیایی فلورسانس نیز به عوامل بیرونی و درونی زیادی وابسته بوده و در تغییر F_m با فلورسانس حداکثر منعکس می‌گردد (Maxwell and Johnson, 2000). نتایج اندازه‌گیری فلورسانس حداکثر (F_m) نشان می‌دهد که در شرایط قطع آبیاری در مرحله خوشه‌دهی کاهش قابل توجهی در فلورسانس حداکثر و در تخریب فتوشیمیایی مشاهده نشد، در حالیکه در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه‌زنی، اثرات تنش آب بر سیستم فتوشیمیایی با کاهش قابل توجهی در فلورسانس حداکثر همراه با افزایش در سطوح فلورسانس حداقل مشاهده شد. علت این تغییرات را می‌توان به اختلال در فتوسیستم II نسبت داد (Osmond, 1994). نتایج نشان داد ۷۴ روز پس از سبز شدن بیشترین میزان فلورسانس حداکثر (F_m) (۴۳۵) مربوط به محلول‌پاشی ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر سایکوسل، تلقیح بذر با ازتوباکتر و سودوموناس در شرایط آبیاری کامل بود و کمترین میزان آن (۱۵۳) مربوط به عدم محلول‌پاشی سایکوسل و عدم

شکل ۱- تأثیر سایکوسل، کودهای بیولوژیک و محدودیت آبی بر محتوای کلروفیل (SPAD) گندم

تغییرات حداکثر کارایی فتوشیمیایی (Fv/Fm) II در پاسخ به محلول پاشی سایکوسل و تلقیح با باکتری‌های محرک رشد در شرایط قطع آبیاری در مرحله خوشه دهی و آبیاری کامل از الگوی نسبتاً یکسانی برای تمام تیمارها تبعیت کرد (شکل ۷). به نظر می‌رسد محدودیت آبی در این مرحله موجب افزایش میزان فلورسانس حداقل (F₀) نشده است و از آنجایی که محدودیت آبی تأثیر افزایشی بر میزان فلورسانس حداکثر (F_m) نیز نداشته است به تبع آن نتوانسته است موجب کاهش حداکثر

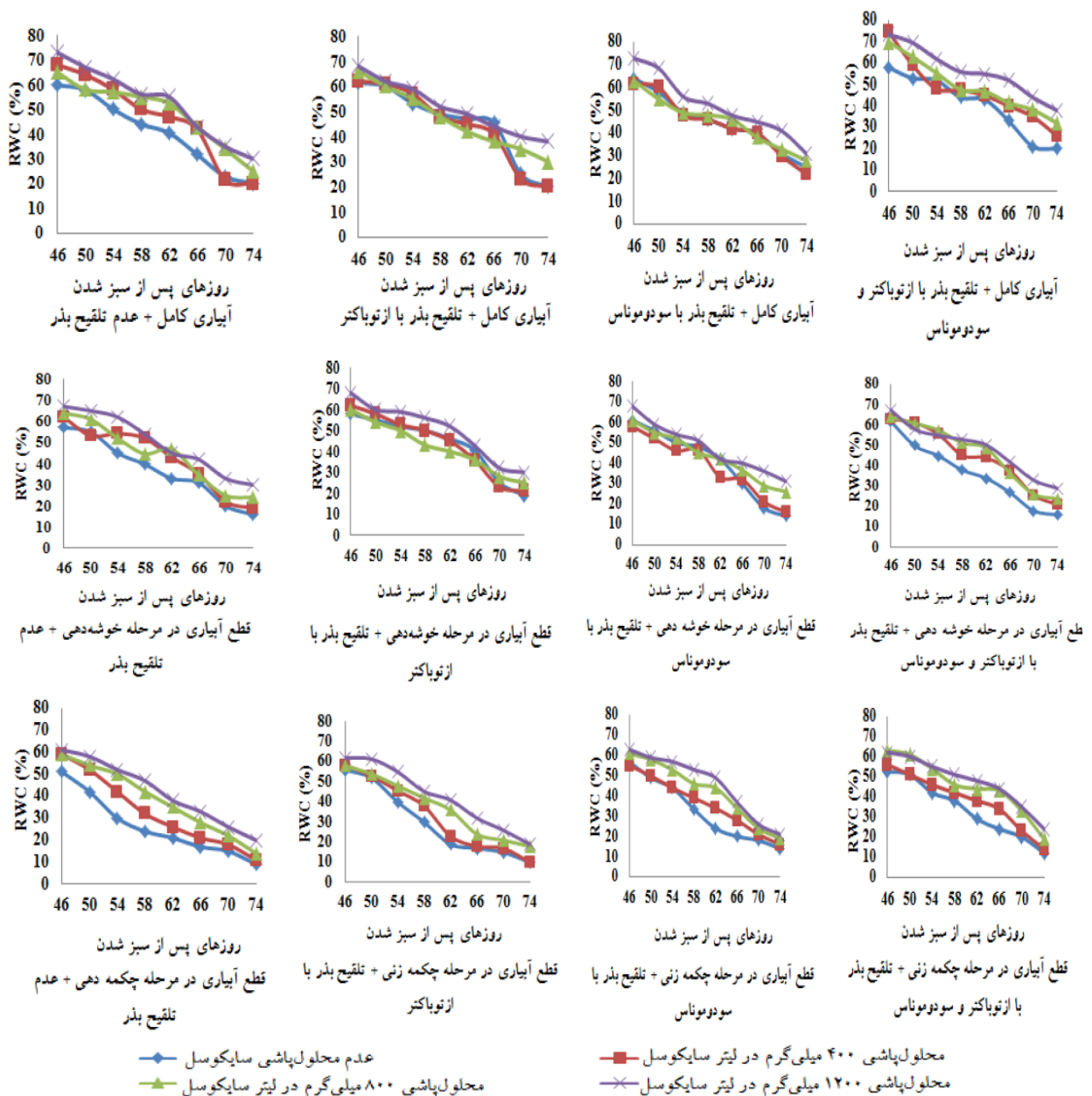
تلقیح بذر در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه زنی بود (شکل ۶). همانطور که قبلاً گفته شد تیمار محلول پاشی ۱۲۰۰ میلی گرم در لیتر سایکوسل و تلقیح توأم بذر با ازتوباکتر و سودوموناس به دلیل محتوای آب نسبی بالاتر (شکل ۳) نسبت به سایر تیمارها استفاده بهتری از رطوبت داشته و در دستگاه فتوسنتزی موجب جریان بهتر الکترون از فتوسیستم II به فتوسیستم I می‌گردد (Prakash and Ramachandran, 2005). حداکثر کارایی فتوشیمیایی فتوسیستم II (Fv/Fm): روند

شکل ۲- تأثیر سایکوسل، کودهای بیولوژیک و محدودیت آبی بر فلورسانس حداقل (F_0) گندم

اندازه گیری بسیار معنی دار بود. کارایی فتوسنتزی (F_v/F_m) در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه زنی به شدت روند کاهشی داشت، به طوری که در تمامی تیمارهای مورد آزمایش (۷۴ روز پس از سبز شدن) حداکثر میزان F_v/F_m برگ پرچم در ترکیب تیماری محلول پاشی ۱۲۰۰ میلی گرم در لیتر سایکوسل، تلقیح بذر با ازتوباکتر و سودوموناس در شرایط آبیاری کامل و حداقل آن در ترکیب تیماری عدم محلول پاشی و عدم

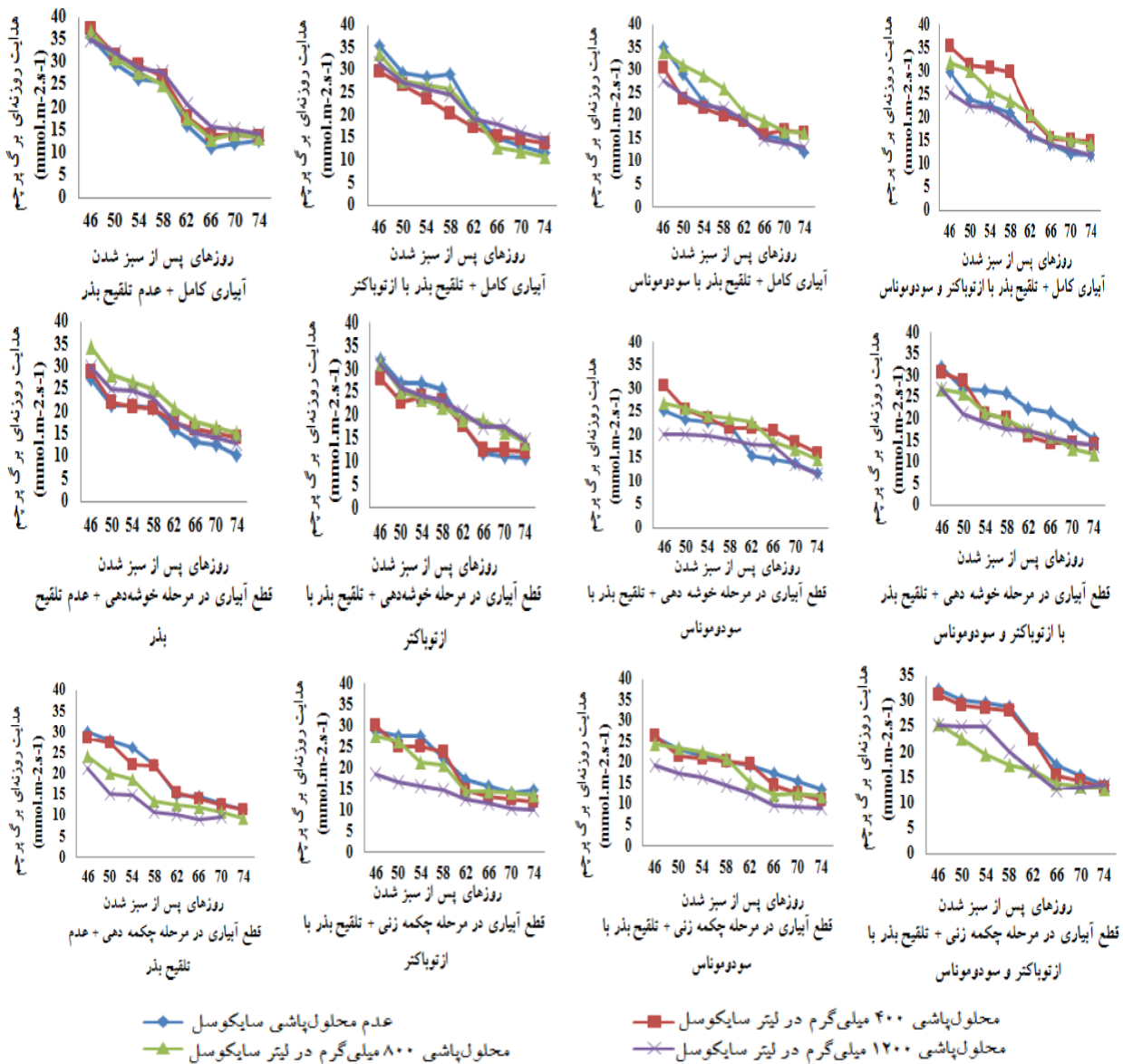
کارایی فتوشیمیایی فتوسیستم II گردد و گیاه توانسته است با استفاده از سایکوسل و با کاربرد باکتری حتی در شرایط تنش نیز به خوبی فعالیت های فتوسنتزی خود را انجام دهد. در واقع این تیمارها توانسته اند با کاهش F_0 در شرایط قطع آبیاری در مرحله خوشه دهی، حداکثر کارایی فتوشیمیایی فتوسیستم II را ثابت نگه دارند. ولی تفاوت بین تنش قطع آبیاری در مرحله چکمه زنی و آبیاری کامل به خصوص در سه مرحله آخر

شکل ۳- تأثیر سایکوسل، کودهای بیولوژیک و محدودیت آبیاری بر درصد رطوبت نسبی (RWC) گندم

مثبتی با تحمل به تنش خشکی دارد و از آن به عنوان یک معیار مکمل در انتخاب برای تحمل به تنش کم آبی نام برد. به نظر می‌رسد در تیمارهایی که F_v/F_m کمتر است، دستگاه فتوسنتزی در آن‌ها به خشکی حساس‌تر است و تنش کم آبی با اختلال در انتقال الکترون در واکنش مربوط به تجزیه آب فتوسیستم II (واکنش هیل) به بروز این پدیده کمک کرده و کارایی کواتومی فتوستتز خالص، کاهش یافته است. در این بررسی شاید کاهش در فتوستتز به علت محدودیت آبی

کاربرد باکتری در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه‌زنی بود که از اختلاف ۴۴ درصدی با یکدیگر برخوردار بودند (شکل ۷). گزارش‌ها در مورد اثر محدودیت آبی بر عملکرد PSII متناقض هستند، و مکان دقیق و مکانیسم‌هایی برای تخریب PSII هنوز روشن نشده است (Sperdouli and Moustakas, 2012). Shahbazi و همکاران (۲۰۰۹) در بررسی پارامترهای فلورسانس گندم در شرایط تنش خشکی آخر فصل گزارش دادند که از بین پارامترهای فوق، فقط پارامتر F_v/F_m رابطه

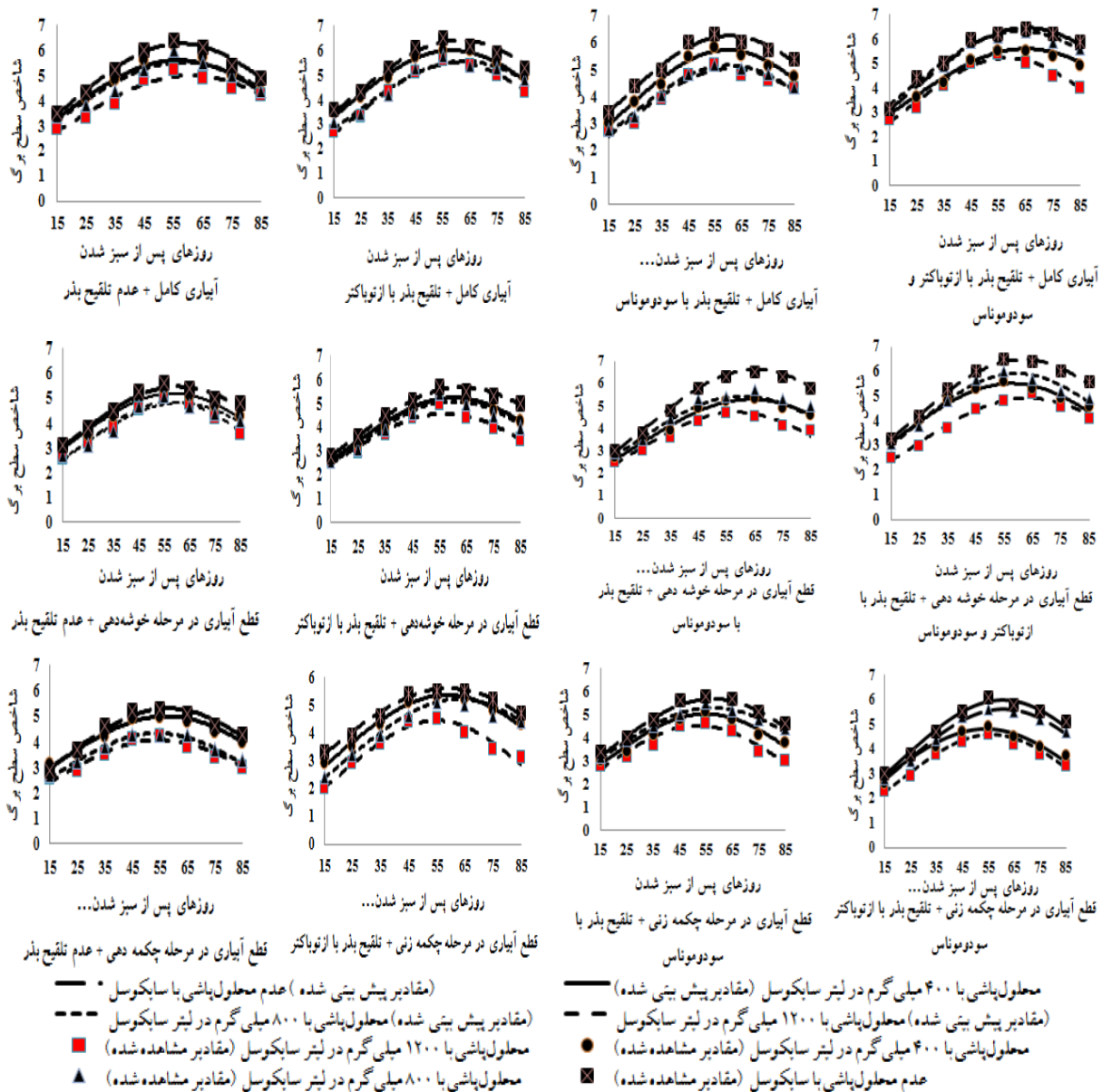

شکل ۴- تأثیر سایکوسل، کودهای بیولوژیک و محدودیت آبی بر هدایت روزنه‌ای گندم

موجب کاهش هدایت روزنه‌ای می‌شود (شکل ۴) و با کاهش هدایت روزنه‌ای، میزان فلورسانس کلروفیل (F_m) کاهش یافته و در نتیجه کارایی فتوسنتزی و محتوای کلروفیل (شکل ۱ و ۷) افزایش می‌یابد (Yordanov et al., 2003). به طور کلی F_v به تغییرات فراساختاری حساس بوده و تنش‌های محیطی میزان F_v را به علت ممانعت از فتواکسیداسیون فتوسیستم II کاهش می‌دهند (Prakash and Ramachandran, 2005).

محتوای کلروفیل: نتایج بررسی روند تغییرات محتوای کلروفیل برگ پرچم در شرایط محدودیت آبی در شکل ۱

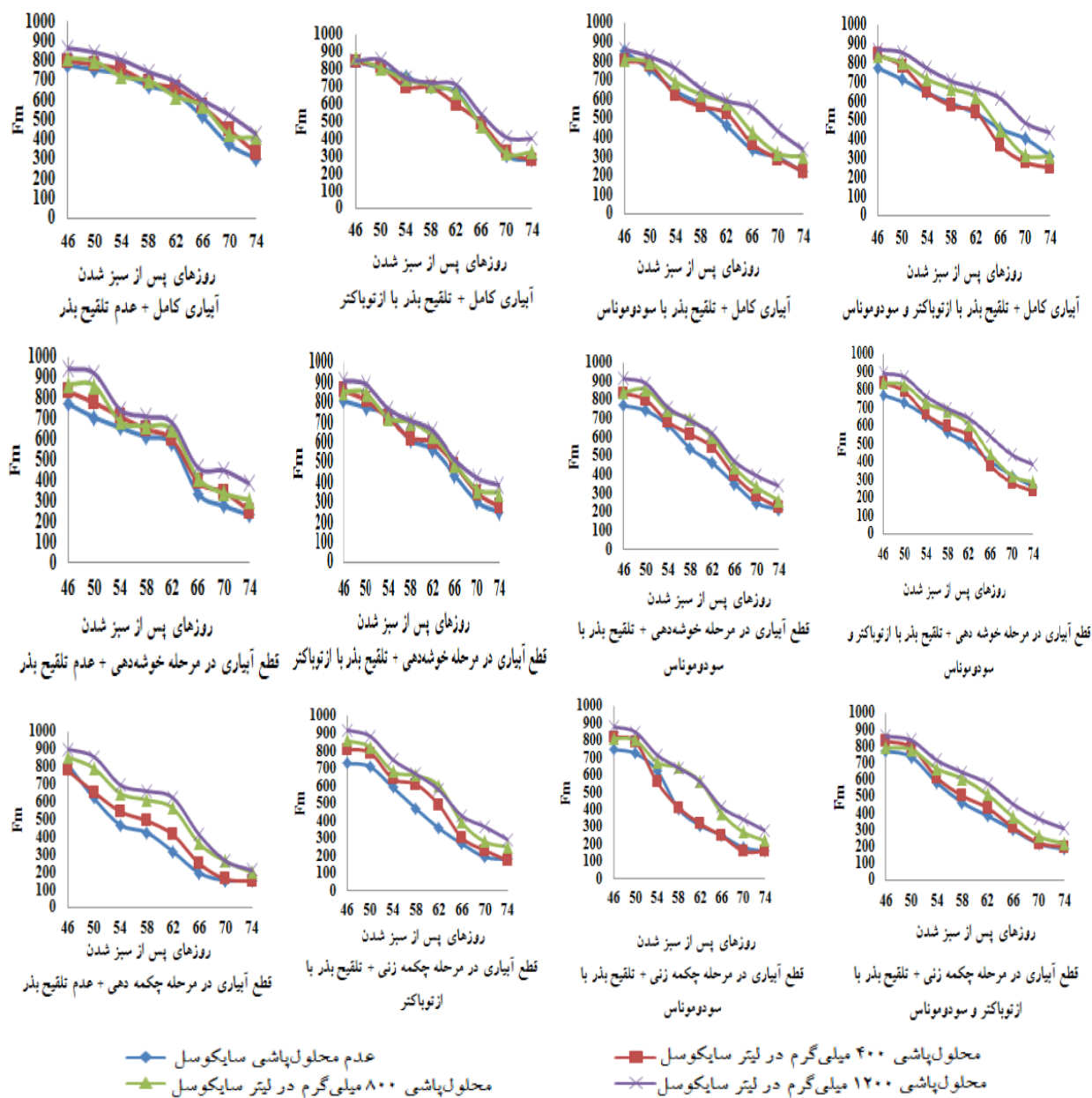
در اثر محلول‌پاشی سایکوسل بیشتر ناشی از کاهش هدایت روزنه‌ها (شکل ۸) و نه کاهش در محتوای کلروفیل آن (شکل ۱) باشد. طبق نتایج به‌دست آمده در این مطالعه، محتوای کلروفیل در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه‌زنی در اثر محلول‌پاشی سایکوسل تغییر چندانی نداشت. کوچکی (۱۳۷۶) اظهار داشت اگرچه سرعت فتوسنتز پس از مصرف این مواد کمی کاهش می‌یابد، ولی مصرف این مواد با تغییر هدایت روزنه‌ای به بهبود توازن آب و رشد گیاه در شرایط تنش کمک می‌کند. بر این اساس می‌توان اظهار داشت کاربرد سایکوسل

شکل ۵- روند تغییرات اثر سایکوسل، کودهای بیولوژیک و محدودیت آبی بر شاخص سطح برگ (LAI) گندم

لیتر سایکوسل، تلقیح بذر با ازتوباکتر و سودوموناس در شرایط آبیاری کامل و حداقل محتوای آن در ترکیب تیماری عدم محلول پاشی و عدم کاربرد باکتری در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه زنی بود که از اختلاف ۶۸ درصدی نسبت به یکدیگر برخوردار بودند (شکل ۱). این در حالی است که بیشترین و کمترین میزان فلورسانس کلروفیل نیز (Fv/Fm) در همین تیمارها بدست آمد (شکل ۷). در این بررسی به نظمی رسد علت کاهش Fv/Fm ناشی از وقوع آشفستگی در کلروپلاست باشد. کاهش عدد کلروفیل تقریباً در هر سه زمان

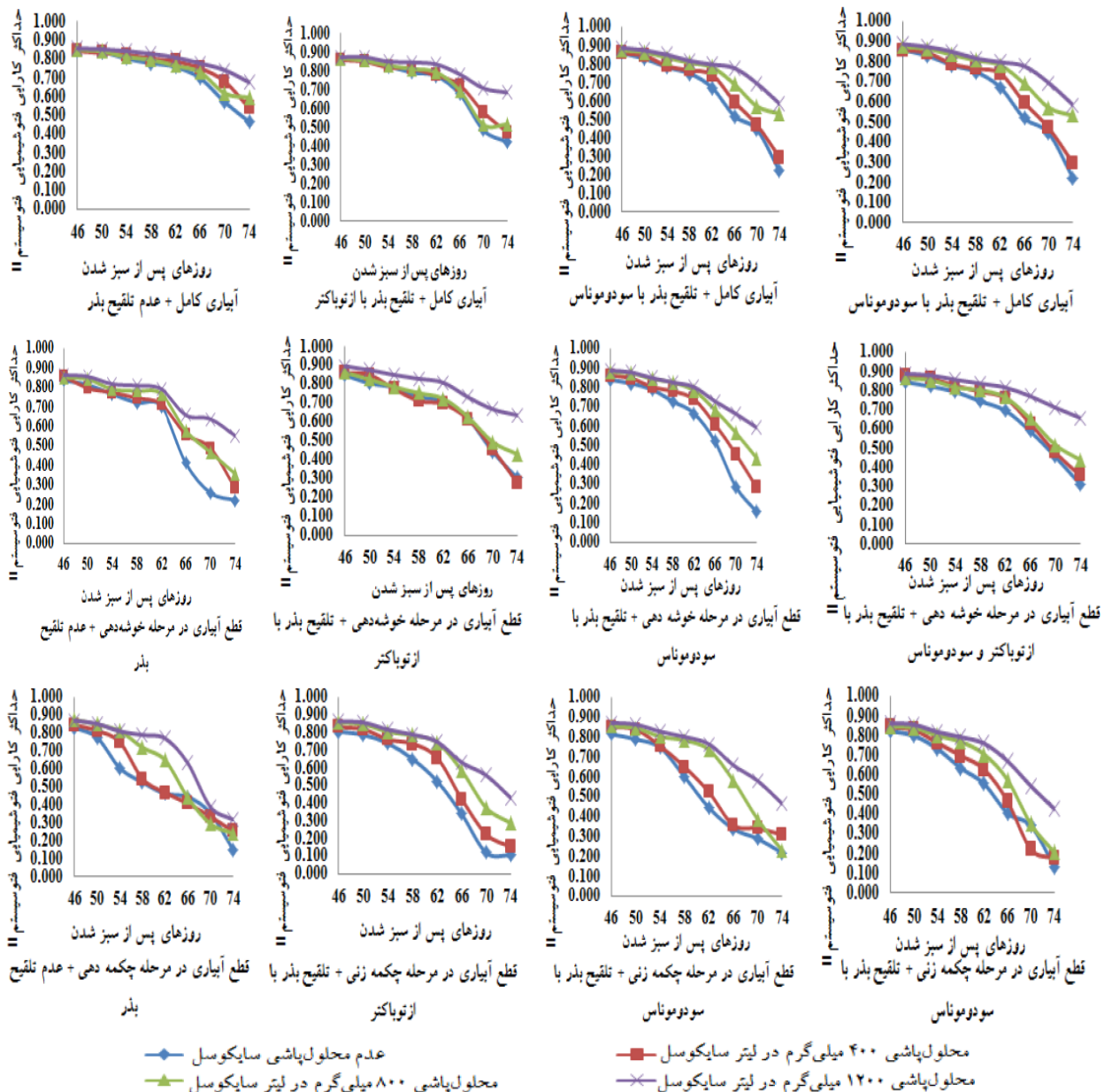
نشان می دهد که این تغییرات در تمامی تیمارها روند نزولی نسبتاً مشابهی داشت، به طوریکه محتوای کلروفیل در مراحل اول نمونه برداری بالا بوده است و سپس تا انتهای فصل رشد بدلیل نزدیک شدن به مرحله رسیدگی فیزیولوژیکی و همچنین پیر شدن برگها روند نزولی داشت. نتایج نشان داد در اثر محلول پاشی سایکوسل، روند تغییرات عدد کلروفیل سنج نوسان کمتری نشان داد. به طوری که در تمامی تیمارهای مورد آزمایش (۷۴ روز پس از سبز شدن) حداکثر محتوای کلروفیل برگ پرچم در ترکیب تیماری محلول پاشی ۱۲۰۰ میلی گرم در

شکل ۶- تأثیر سایکوسل، کودهای بیولوژیک و محدودیت آبی بر فلورسانس حداکثر (F_m) گندم

پراکسیداسیون و تجزیه این رنگدانه ها می شوند (Schutz and Fangmier, 2001). به نظر می رسد افزایش در میزان کلروفیل در شرایط قطع آبیاری در اثر محلول پاشی سایکوسل ناشی از کاهش هدایت روزنه ای (شکل ۴) و کاهش سطح برگ (شکل ۵) می باشد و کاهش سطح برگ موجب افزایش غلظت کلروفیل در واحد سطح برگ می گردد. همچنین افزایش سطح غلظت کلروفیل در برگ های گیاهان تیمار شده با سایکوسل

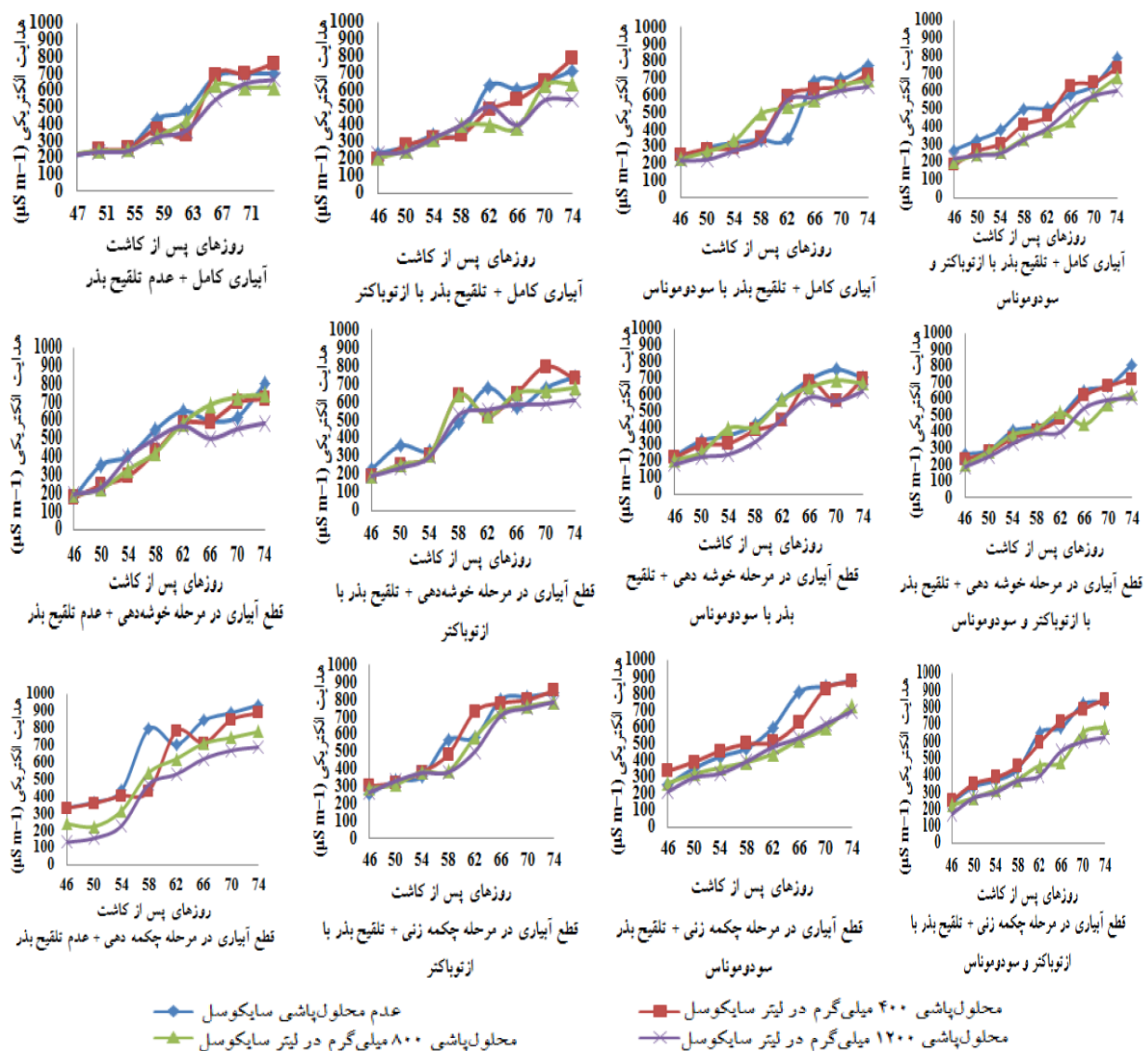
تنش در گونه های گندم موید همین موضوع است. زیرا فلورسانس کلروفیل به طور مستقیم به فعالیت کلروفیل در مرکز واکنش فتوسیستم ها ارتباط داشته و می توان از آن به عنوان معیاری برای اندازه گیری کارایی فتوسنتز استفاده نمود (Maxwell and Johnson, 2000). کاهش در میزان کلروفیل در اثر تنش خشکی به علت افزایش تولید رادیکال های آزاد اکسیژن در سلول است که این رادیکال ها موجب

شکل ۷- تأثیر سایکوسل، کودهای بیولوژیک و محدودیت آبی بر حداکثر کارایی فتوشیمیایی II (F_v/F_m) گندم

اثرات مفید تلقیح باکتری بر افزایش محتوای کلروفیل را به در دسترس بودن بالاتر نیتروژن بواسطه تثبیت نیتروژن توسط ازتوباکتر نسبت دادند. وی اظهار داشت افزایش سطوح اتیلن توسط تنش شوری و خشکی می تواند منجر به پیری برگ گردد، ولی در حضور باکتری های حاوی ACC دی آمیناز، ساخت اتیلن به طور معنی داری کاهش می یابد بنابراین تجزیه کلروفیل کاهش می یابد. Heidari و همکاران (۲۰۱۱) گزارش کردند در شرایط مزرعه، تحت شرایط تنش خشکی، تلقیح بذر

ممکن است به دلیل تأثیر کند کننده رشد سایکوسل در به تأخیر انداختن پیری برگ و در نتیجه حفظ رنگدانه سبز و جلوگیری از تجزیه آن باشد (Hosni, 1996). مشاهدات Dehnavy و همکاران (۲۰۰۴) در استفاده از سایکوسل نشان داد که افزایش محتوای کلروفیل در ارقام متحمل به خشکی به دلیل سطح برگ کوچکتر بود. Memari و همکاران (۲۰۱۱) گزارش کردند که کاربرد سایکوسل (۵۰۰ میلی گرم بر لیتر) محتوای کلروفیل ارقام زیتون را افزایش داد. Hewedy (۱۹۹۹)

شکل ۸- تأثیر سایکوسل، کودهای بیولوژیک و محدودیت آبی بر هدایت الکتریکی (EC) برگ پرچم گندم

عدم اعمال سایکوسل و عدم کاربرد باکتری در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه زنی به دست آمد (شکل ۳). تیمار سایکوسل علاوه بر بهبود رشد رویشی موجب بهبود محتوای رطوبت نسبی و محتوای کلروفیل برگ می شود. به طوری که کاربرد ۱۲۰۰ میلی گرم بر لیتر سایکوسل به طور معنی داری محتوای رطوبت نسبی را تا ۴۵ درصد در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه زنی افزایش داد در حالیکه سایر تیمارهای سایکوسل اختلاف قابل توجهی نداشتند. Entz و Angadi (۲۰۰۲) گزارش کردند که RWC در آفتابگردان در شرایط تنش خشکی کاهش یافت.

با PGPR، میزان پرولین و کلروفیل را افزایش داد. محتوای آب نسبی برگ (RWC): تأثیر محدودیت آبی بر روند تغییرات محتوای آب نسبی برگ پرچم در طول فصل رشد از الگوی نسبتاً یکسانی برای تمامی تیمارها تبعیت کرد. با قطع آبیاری در مرحله چکمه زنی میزان این کاهش نسبت به قطع آبیاری در مرحله خوشه دهی و آبیاری کامل بسیار بارزتر بود (شکل ۳). بیشترین و کمترین میزان محتوای نسبی آب برگ پرچم در ۷۴ روز پس از سبز شدن، به ترتیب در تیمار محلول پاشی ۱۲۰۰ میلی گرم در لیتر سایکوسل و تلقیح بذر با ازتوباکتر و سودوموناس در شرایط عدم قطع آبیاری و تیمار

هدایت الکتریکی (EC): بررسی روند تغییرات هدایت الکتریکی در پاسخ به محدودیت آبی در طول فصل رشد نشان داد که هدایت الکتریکی برگ پرچم در اثر محلول پاشی سایکوسل و تلقیح بذر با باکتری نسبت به شاهد در اکثر مراحل به خصوص در سه مرحله انتهایی کاهش یافته است (شکل ۴). به طوری که ۷۴ روز پس از سبز شدن، بیشترین هدایت الکتریکی مربوط به تیمار عدم اعمال سایکوسل و عدم کاربرد باکتری در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه زنی و کمترین آن از تیمار محلول پاشی ۱۲۰۰ میلی گرم در لیتر سایکوسل و تلقیح بذر با ازتوباکتر و سودوموناس در شرایط آبیاری کامل به دست آمد (شکل ۴). دلیل افزایش هدایت الکتریکی در شرایط تنش، می تواند ناشی از تولید گونه های فعال اکسیژن و القای تنش اکسیداتیو باشد. گونه های فعال اکسیژن منجر به پراکسیداسیون لیپیدهای غشا و تغییر در نفوذپذیری غشا (نشت یونی) و خسارت به سلول می گردند که در نتیجه آن غشای سلولی پاره شده و باعث افزایش نشت یونی به بیرون از سلول می شود (Mohammadkhani and Heidari, 2007). مقدار هدایت الکتریکی در تیمارهای تنش قطع آبیاری در مرحله خوشه دهی اختلاف چندانی با شاهد نداشتند و این موضوع می تواند نشان دهنده سازگاری بیشتر سایکوسل و تلقیح بذر با باکتری نسبت به قطع آبیاری در این مرحله از تنش باشد. به نظر می رسد استفاده از این تیمارها موجب کاهش هدایت روزنه ای (شکل ۴) و افزایش درصد محتوای نسبی آب برگ (شکل ۳) شده و فشار درون سلول برای رشد و در نهایت اتساع دیواره سلول افزایش می یابد و همین مسئله موجب کاهش پارگی غشای سلولی و نشت یونی می گردد (Poormosavi et al., 2007).

هدایت روزنه ای: بررسی روند تغییرات هدایت روزنه ای در بین تیمارهای آزمایش نشان داد که هدایت روزنه ای برگ پرچم در طول دوره رشد گیاه با گذشت زمان از روند کاهشی برخوردار بودند (شکل ۸). کاهش هدایت روزنه ای در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه زنی و خوشه دهی نسبت به آبیاری کامل به ترتیب ۱۸٪ و ۱۶٪ بود. نتایج ما با اطلاعات به دست

آمده از Angadi و Entz (۲۰۰۲) در مورد کاهش هدایت روزنه ای در گیاهانی که در معرض تنش خشکی بودند مطابقت داشت. کاربرد ۱۲۰۰ میلی گرم در لیتر سایکوسل در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه زنی موجب افزایش مقاومت روزنه ای و افزایش عملکرد گندم در مقایسه با شاهد گردید. احتمالاً سایکوسل موجب بهبود توازن آب و جلوگیری از پژمردگی در شرایط تنش کم آبی می شود. در سطوح تنش، قطع آبیاری در مرحله خوشه دهی و پیش تیمار بذر با باکتری های محرک رشد هدایت روزنه ای را افزایش داد. به نظر می رسد پیش تیمار با باکتری موجب گسترش ریشه و دسترسی بهتر به منابع آبی شده و از این طریق موجب کاهش آبسزیک اسید و افزایش هدایت روزنه ای شده است. کاهش هدایت روزنه ای، بیان کننده تغییر در موقعیت اسمزی ریشه است که به سرعت روابط آبی را در اندام های هوایی تحت تأثیر قرار می دهد (Rodriguez et al., 2005). بررسی Nadeem و همکاران (۲۰۱۴) نشان دادند تلقیح بذر با این باکتری ها به دلیل توانایی آن ها در تولید ACC-دی آمیناز، موجب کاهش سطح اتیلن، گسترش ریشه و بهبود بقای گیاهچه ها در طول چند روز اول پس از کاشت می گردد. علاوه بر این، باکتری های PGPR با تولید آنزیم ACC-دی آمیناز می توانند از پیش ساز ACC که برای تولید اتیلن استفاده می شوند به عنوان منبعی از نیتروژن، بلافاصله استفاده کرده و با هیدرولیز ACC باعث کاهش میزان اتیلن در گیاه شده که به دنبال آن رشد ریشه افزایش می یابد (Glick, 2014; Belimov et al., 2009).

شاخص سطح برگ (LAI): تغییرات شاخص سطح برگ در پاسخ به محدودیت آبی در طول فصل رشد (شکل ۵) برای تمامی تیمارها روند نسبتاً مشابهی داشت و زمان رسیدن به حداکثر شاخص سطح برگ در تیمار قطع آبیاری در مرحله چکمه زنی بسیار کمتر از قطع آبیاری در مرحله خوشه دهی و آبیاری کامل بود. به طوریکه در ابتدای فصل رشد میزان این شاخص با شیب کم و بعد از آن تا حداکثر ۶۵ روز پس از سبز شدن به سرعت افزایش یافت و سپس در انتهای فصل رشد به دلیل زرد شدن و همچنین ریزش برگ ها روند نزولی

جدول ۲- تجزیه واریانس (میانگین مربعات) عملکرد گندم متأثر از محلول‌پاشی سایکوسل، باکتری‌های محرک رشد و محدودیت آبی

منابع تغییر	درجه	
	آزادی	میانگین مربعات
تکرار	۲	۲۰۶۱۰/۸۸
تنش کم آبی (I)	۲	۱۲۴۳۴۹۴۱/۸۹**
باکتری محرک رشد (P)	۳	۲۴۲۶۱۸۵/۷۴**
سایکوسل (C)	۳	۳۵۷۴۳۳۰/۱۳**
تنش کم آبی × باکتری محرک رشد (I × P)	۶	۱۳۸۸۹۶/۷۲ ^{ns}
تنش کم آبی × سایکوسل (I × C)	۶	۶۹۵۵۷/۲۴ ^{ns}
باکتری محرک رشد × سایکوسل (P × C)	۹	۲۲۴۹۲۳/۱۶*
تنش کم آبی × باکتری محرک رشد × سایکوسل (I × P × C)	۱۸	۱۷۰۷۲۸/۲۰*
خطای آزمایشی		۹۵۱۶۴/۸۹
ضریب تغییرات		۱۳/۰۸

ns, * و ** به ترتیب غیر معنی‌دار، معنی‌دار در سطح احتمال یک و پنج درصد.

افزایش کارایی فتوسنتز (شکل ۷) و در نتیجه موجب افزایش عملکرد (جدول ۲) در تمام سطوح تنش می‌شود. بررسی‌های Seyed Sharifi (۲۰۱۱) در پیش تیمار بذر ارقام ذرت با باکتری‌های محرک رشد نشان داد که پیش تیمار بذر با ازتوباکتر از سرعت رشد محصول بالاتری در تمامی ارقام مورد بررسی در مقایسه با عدم پیش تیمار بذر برخوردار بود. وی علت احتمالی افزایش رشد محصول را به تولید هورمون‌هایی نظیر اکسین، جیبرلین و ویتامین‌های B، ترشح سیدروفور و اسیدهای آلی در ریزوسفر نسبت داد. Nadeem و همکاران (۲۰۱۴) گزارش کردند باکتری‌های محرک رشد حاوی ACC دی آمیناز، رشد گیاهان را در شرایط تنش تسریع می‌کنند. این افزایش رشد ممکن است با کاهش غلظت اتیلن به دلیل افزایش فعالیت ACC- دی آمیناز یا تولید پلی ساکاریدها مرتبط باشد.

عملکرد دانه: در این بررسی عملکرد دانه تحت تأثیر محدودیت کم آبی، سایکوسل، تلقیح بذر با باکتری محرک رشد و اثرات ترکیب تیماری این عوامل قرار گرفت (جدول ۲). بیشترین اثرات ترکیب این عوامل بر روی عملکرد دانه (۳۸۲۲/۲) کیلوگرم بر هکتار) مربوط به محلول‌پاشی ۱۲۰۰

مشاهده شد. بررسی روند تغییرات این شاخص نشان داد که کاربرد توأم سایکوسل و تلقیح بذر بیشترین اثرات محرک را بر شاخص سطح برگ این گیاه داشته است. در این بین ترکیب تیماری عدم محلول‌پاشی سایکوسل و تلقیح بذر با ازتوباکتر و سودوموناس دارای بیشترین مقدار LAI و ترکیب تیماری محلول‌پاشی ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر سایکوسل و عدم پیش تیمار بذر با باکتری‌های محرک رشد دارای کمترین مقدار در ۶۵ روز پس از سبز شدن در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه‌زنی بودند (شکل ۵). به نظر می‌رسد این کاهش در نتیجه افزایش سن گیاه، پیری برگ‌ها و نیاز بالای گیاه برای پر شدن دانه‌ها، کاهش محتوای نسبی کلروفیل و هدایت روزنه‌ای (شکل‌های ۱ و ۴) و عدم توانایی آن‌ها در ساخت مواد فتوسنتزی و در نهایت با ریزش آن‌ها همراه باشد. کاهش سطح برگ در اثر کاربرد سایکوسل ممکن است به دلیل ممانعت از سنتز جیبرلین، افزایش محتوای آبسزیک اسید و ممانعت از طولیل شدن سلول درون برگ باشد، که با نتایج به‌دست آمده از Gopi و همکاران (۲۰۰۵) مطابقت داشت. با توجه به نتایج به‌دست آمده می‌توان پیشنهاد کرد افزایش غلظت سایکوسل، موجب کاهش سطح برگ، افزایش غلظت کلروفیل (شکل ۱)،

جدول ۳- مقایسه میانگین اثر متقابل سایکوسل، باکتری‌های محرک رشد و محدودیت آبی بر عملکرد گندم

ترکیب تیماری	عملکرد دانه (کیلوگرم در هکتار)	ترکیب تیماری	عملکرد دانه (کیلوگرم در هکتار)	ترکیب تیماری
$I_1 \times P_0 \times C_0$	$2423/7^{i-n}$	$I_1 \times P_2 \times C_0$	$2564/6^{g-l}$	
$I_1 \times P_0 \times C_1$	$2636/4^{g-k}$	$I_1 \times P_2 \times C_1$	$3286/1^{bcd}$	
$I_1 \times P_0 \times C_2$	$2799/3^{d-i}$	$I_1 \times P_2 \times C_2$	$2760/4^{e-j}$	
$I_1 \times P_0 \times C_3$	$2942/4^{c-h}$	$I_1 \times P_2 \times C_3$	$3234/7^{b-e}$	
$I_1 \times P_1 \times C_0$	$2485/4^{h-m}$	$I_1 \times P_3 \times C_0$	$2957/6^{c-h}$	
$I_1 \times P_1 \times C_1$	$2079/2^{l-q}$	$I_1 \times P_3 \times C_1$	$2736/1^{e-j}$	
$I_1 \times P_1 \times C_2$	$2776/4^{e-j}$	$I_1 \times P_3 \times C_2$	$3682/6^{ab}$	
$I_1 \times P_1 \times C_3$	$3167/4^{c-f}$	$I_1 \times P_3 \times C_3$	$3822/2^a$	
$I_2 \times P_0 \times C_0$	$1813/2^{o-u}$	$I_2 \times P_2 \times C_0$	$2137/5^{k-q}$	
$I_2 \times P_0 \times C_1$	$1833/4^{o-u}$	$I_2 \times P_2 \times C_1$	$2419/2^{i-n}$	
$I_2 \times P_0 \times C_2$	$2345/3^{i-n}$	$I_2 \times P_2 \times C_2$	$2070/8^{l-r}$	
$I_2 \times P_0 \times C_3$	$2477/1^{h-m}$	$I_2 \times P_2 \times C_3$	$2715/3^{f-g}$	
$I_2 \times P_1 \times C_0$	$1574/3^{r-u}$	$I_2 \times P_3 \times C_0$	$2107/2^{l-q}$	
$I_2 \times P_1 \times C_1$	$2071/8^{l-r}$	$I_2 \times P_3 \times C_1$	$2313/2^{i-o}$	
$I_2 \times P_1 \times C_2$	$1756/9^{p-u}$	$I_2 \times P_3 \times C_2$	$3028/5^{c-g}$	
$I_2 \times P_1 \times C_3$	2519^{h-m}	$I_2 \times P_3 \times C_3$	$3427/2^{abc}$	
$I_3 \times P_0 \times C_0$	$1468/5^{ut}$	$I_3 \times P_2 \times C_0$	1659^{q-u}	
$I_3 \times P_0 \times C_1$	$1409/7^u$	$I_3 \times P_2 \times C_1$	$1770/1^{p-u}$	
$I_3 \times P_0 \times C_2$	$1567/4^{tsu}$	$I_3 \times P_2 \times C_2$	$1940/3^{n-t}$	
$I_3 \times P_0 \times C_3$	$2298/6^{j-o}$	$I_3 \times P_2 \times C_3$	$2379/2^{i-n}$	
$I_3 \times P_1 \times C_0$	$1842/4^{o-u}$	$I_3 \times P_3 \times C_0$	$1789/6^{p-u}$	
$I_3 \times P_1 \times C_1$	$1518/8^{tu}$	$I_3 \times P_3 \times C_1$	$2043/8^{m-s}$	
$I_3 \times P_1 \times C_2$	$1929/9^{n-t}$	$I_3 \times P_3 \times C_2$	$2170/1^{k-p}$	
$I_3 \times P_1 \times C_3$	$2041/7^{m-s}$	$I_3 \times P_3 \times C_3$	$2351/0^{i-n}$	

میانگین‌های با حروف مشابه در هر ستون اختلاف آماری معنی‌داری با هم ندارند I_1 ، I_2 و I_3 آبیاری کامل، آبیاری تا مرحله خوشه‌دهی و آبیاری تا مرحله چکمه‌زنی P_0 ، P_1 ، P_2 و P_3 به ترتیب عدم تلقیح، تلقیح بذر با ازتوباکتر، سودوموناس و تلقیح توام این دو باکتری C_0 ، C_1 ، C_2 و C_3 به ترتیب عدم مصرف و مصرف ۴۰۰، ۸۰۰ و ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر سایکوسل.

سایکوسل و تلقیح بذر با ازتوباکتر و سودوموناس عملکرد گندم را به ترتیب ۶۳/۴۱، ۵۲/۹۰ و ۶۲/۴۶ درصد در شرایط آبیاری کامل، قطع آبیاری در مرحله خوشه‌دهی و قطع آبیاری در مرحله چکمه‌زنی افزایش داد. مقایسه میانگین ترکیب تیماری باکتری محرک رشد و سایکوسل نشان داد بیشترین

میلی‌گرم در لیتر سایکوسل و تلقیح بذر با ازتوباکتر و سودوموناس در شرایط آبیاری کامل مشاهده شد و کمترین آن (۱۴۰۹/۷) کیلوگرم بر هکتار) مربوط به عدم محلول‌پاشی سایکوسل و عدم تلقیح بذر در شرایط قطع آبیاری در مرحله چکمه‌زنی بود (جدول ۳). محلول‌پاشی ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر

جدول ۴- مقایسه میانگین اثر متقابل سایکوسل، باکتری‌های محرک رشد بر عملکرد و شاخص برداشت گندم

ترکیب تیماری	عملکرد دانه (کیلوگرم در هکتار)	ترکیب تیماری	عملکرد دانه (کیلوگرم در هکتار)
$P_0 \times C_0$	۱۹۰۱/۸ ^e	$P_2 \times C_0$	۲۱۲۰/۴ ^{de}
$P_0 \times C_1$	۱۹۵۹/۰ ^e	$P_2 \times C_1$	۲۴۹۱/۸ ^{bcd}
$P_0 \times C_2$	۲۲۳۷/۳ ^{de}	$P_2 \times C_2$	۲۲۵۷/۲ ^{de}
$P_0 \times C_3$	۲۵۷۲/۷ ^{bcd}	$P_2 \times C_3$	۲۷۷۶/۴ ^{abc}
$P_1 \times C_0$	۱۹۶۷/۴ ^e	$P_3 \times C_0$	۲۲۸۴/۸ ^{cde}
$P_1 \times C_1$	۱۸۸۹/۹ ^e	$P_3 \times C_1$	۲۳۶۴/۴ ^{cde}
$P_1 \times C_2$	۲۱۵۴/۴ ^{de}	$P_3 \times C_2$	۲۹۶۰/۴ ^{ab}
$P_1 \times C_3$	۲۵۷۶/۰ ^{bcd}	$P_3 \times C_3$	۳۲۰۰/۱ ^a

میانگین‌های با حروف مشابه در هر ستون اختلاف آماری معنی‌داری با هم ندارند. P_0, P_1, P_2, P_3 به ترتیب عدم تلقیح، تلقیح بذر با ازتوباکتر، سودوموناس و تلقیح توام این دو باکتری C_0, C_1, C_2, C_3 به ترتیب عدم مصرف و مصرف ۴۰۰، ۸۰۰ و ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر سایکوسل.

شدن رشد رویشی و افزایش عملکرد می‌گردد افزایش داد (Omidi *et al.*, 2005). برخی معتقدند سایکوسل اندازه مقصد را قبل و بعد از گلدهی به دلیل اثرات فیدبک مثبت و سرعت فتوسنتزی مقصد گیاه، و حجم مواد انتقالی برای پر شدن دانه افزایش می‌دهد (Emam *et al.*, 1996). بنابراین محلول‌پاشی سایکوسل ممکن است یک عمل امید بخش برای بهبود عملکرد محصول تحت شرایط رشد نامطلوب باشد. محلول‌پاشی سایکوسل در خردل عملکرد دانه و اجزای عملکرد را تا ۵۰٪ افزایش داد (Saini *et al.*, 1987). در تلقیح بذر با باکتری‌های محرک رشد، به دلیل تأثیر مثبتی که طی فرآیندهای مختلفی از قبیل تثبیت نیتروژن، تولید هورمون‌های محرک رشد و ترشح آنزیم‌های فسفاتاز و اسیدهای آلی دارند سبب افزایش عملکرد و اجزاء عملکرد در گیاهان می‌شوند (Vessey, 2003). Shaalan (۲۰۰۵) اظهار داشت باکتری‌های محرک رشد با فراهم کردن مواد غذایی ماکرو و میکرو برای رشد گیاه، تحریک تولید مواد و توسعه سیستم ریشه، تثبیت نیتروژن و رهاسازی آن در مراحل حساس نیاز کودی (Kaya *et al.*, 2002)، توانایی باکتری‌ها در حذف عوامل بیماری‌زای خاکری، تولید مواد محرک رشد و تنظیم‌کننده‌های رشد گیاهی مانند جیبرلین‌ها، سیتوکینین‌ها و اکسین، افزایش قابلیت دسترسی به عناصر غذایی و توسعه سیستم ریشه‌ای به منظور دستیابی

عملکرد دانه (۳۲۰۰/۱) کیلوگرم بر هکتار) به گیاهان محلول‌پاشی شده با ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر سایکوسل و تلقیح بذر با ازتوباکتر و سودوموناس و کمترین آن (۱۸۸۹/۹) کیلوگرم بر هکتار) مربوط به محلول‌پاشی ۴۰۰ میلی‌گرم در لیتر سایکوسل و تلقیح بذر با ازتوباکتر تعلق داشت که البته با تیمار عدم محلول‌پاشی سایکوسل و عدم تلقیح بذر اختلاف آماری معنی‌داری نداشت (جدول ۴).

به نظر می‌رسد بخشی از افزایش عملکرد در گیاهان تیمار شده با سایکوسل ناشی از افزایش کارایی فتوسنتزی، محتوای کلروفیل، محتوای رطوبت نسبی و مقاومت روزنه‌ای در برگ‌های گیاهان باشد (شکل‌های ۳، ۴، ۵ و ۷). کاربرد سایکوسل ممکن است محتوای کلروفیل برگ‌ها را به دلیل بسته شدن روزنه و کاهش سطح برگ افزایش دهد که می‌تواند با افزایش طول دوره منبع برای بهبود کارایی تخصیص و افزایش بهره‌وری منجر گردد. از نقطه نظر بیوشیمیایی، سایکوسل از سنتزان‌ت- کائورن در چرخه بیوسنتز جیبرلین ممانعت می‌کند که منجر به کمبود جیبرلین و سپس کاهش پتانسیل رشد رویشی می‌گردد که در نتیجه موجب افزایش ظرفیت فتوسنتزی و تخصیص مواد فتوسنتزی به بذرها می‌گردد (وانگ و همکاران، ۲۰۰۹). محلول‌پاشی سایکوسل انتقال سیتوکینین را از ریشه‌ها به ساقه، که منجر به طولانی

سایکوسل در شرایط آبیاری کامل تعلق داشت. اعمال قطع آبیاری در مرحله چکمه‌زنی موجب بیشترین کاهش در شاخص‌های فلورسانس کلروفیل و صفات فیزیولوژیک گندم شد. محلول پاشی ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر سایکوسل و تلقیح بذر با ازتوباکتر و سودوموناس عملکرد گندم را به ترتیب ۶۳/۴۱، ۵۲/۹۰ و ۶۲/۴۶ درصد در شرایط آبیاری کامل، قطع آبیاری در مرحله خوشه‌دهی و قطع آبیاری در مرحله چکمه‌زنی افزایش داد. از این روی به نظر می‌رسد به منظور بهبود عملکرد گندم در شرایط تنش، استفاده از باکتری‌های محرک‌های رشد و تنظیم‌کننده سایکوسل عاملی مناسب باشد.

بیش‌تر به آب و موادغذایی (Rudresha *et al.*, 2005) عملکرد گیاه را افزایش می‌دهند.

نتیجه‌گیری:

به طور کلی تلقیح بذر با باکتری‌های محرک رشد به خصوص سودوموناس و ازتوباکتر در محلول پاشی ۱۲۰۰ میلی‌گرم در لیتر سایکوسل با افزایش شاخص‌های فلورسانس کلروفیل، محتوای کلروفیل، هدایت روزنه‌ای و کاهش شاخص سطح برگ در طول فصل رشد، موجب افزایش عملکرد دانه گندم در شرایط محدودیت آبی گردید. بیشترین عملکرد دانه به ترکیب تیماری تلقیح بذر با ازتوباکتر و سودوموناس، بالاترین سطح

منابع:

- کوچکی، ع. (۱۳۷۶) به زراعی و به نژادی در زراعت دیم. انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
- زمانیان، م.، سیادت، ع.ا.، فتحی، ق.ا.، چوکان، ر.، جعفری، ع.ا.، بخشنده، ع. و مقدم، ع. (۱۳۹۲) استفاده از مؤلفه‌های فلورسانس کلروفیل در گزینش ارقام متحمل به سرما در برخی از گونه‌های شبدر، مجله به‌زراعی نهال و بذر ۲: ۲۶۷-۲۵۱.
- Angadi, S. V. and Entz, M. H. (2002) Water relations of standard height and dwarf sunflower cultivars. *Crop Science* 42: 152-159.
- Araus, J. L., Amaro, T., Voltas, J., Nakkoul, H. and Nachit, M. M. (1998) Chlorophyll fluorescence as a selection criterion for grain yield in durum wheat under Mediterranean conditions. *Field Crops Research* 55: 209-223.
- Attia, A. A. M. (2004) Physiological studies on some ornamental bulbs. PhD. Thesis, Fac Agric. Kafr El-Sheikh, Tanta Univ, Egypt.
- Bauer, A., Frank, B. and Black, A. L. (1984) Estimation of spring leaf growth rates and anthesis from air temperature. *Agronomy Journal* 76: 829-835.
- Belimov, A. A., Dodd, I. C., Hontzeas, N., Theobald, J. C., Safronova, V. I. and Davies, W. J. (2009) Rhizosphere bacteria containing 1-aminocyclopropane-1-carboxylate deaminase increase yield of plants grown in drying soil via both local and systemic hormone signalling. *New Phytology* 181: 413-423.
- Chaves, M. M., Flexas, J. and Pinheiro, C. (2009) Photosynthesis under drought and salt stress: regulation mechanisms from whole plant to cell. *Annals of Botany* 103: 551-560.
- Dehnavy, M. M., Sanavy, S. A. M., Sorushzadeh, A. and Jalili, M. (2004) Changes in proline, total soluble sugars, SPAD and chlorophyll fluorescence in winter sunflower cultivars under drought stress and foliar application of zinc and manganese. *Desert Journal* 9: 93-109.
- Emam, Y., Tafzali, A. and Karimi, H. R. (1996) The effect of chloromequat (cycocel) on growth and development of ghodswheat. *Journal of Iran Agronomy Science* 27: 23-30.
- Fendina, I. S., Tsonev, T. and Guleva, E. L. (1993) The effect of pretreatment with praline on the responses of (*Pisum sativum* L.) to salt stress. *Photosynthetica* 29:521-527.
- Flexas, J., Barón, M., Bota, J., Ducruet, J. M., Gallé, A., Galmés, J., Jiménez, M., Pou, A., Ribas-Carbó, M., Sajnani, C., Tomàs, M. and Medrano, H. (2009). Photosynthesis limitations water stress acclimation and recovery in the drought-adapted *Vitis* hybrid Richter-110 (*V. berlandieri* × *V. rupestris*). *Journal of Experimental Botany* 60: 2361-2377.
- Glick, B.R. (2014) Bacteria with ACC deaminase can promote plant growth and help to feed the world. *Microbiological Research* 169: 30-39.
- Gopi, R., Sridharan, R., Somasundaram, R., Alagulakshmanan, G. M. and anneerselvam, R. P. (2005) Growth and photosynthetic characteristics as affected by triazols in *Amorphophallus campanulatus*. *Genetics and Applied Plant Physiology* 31: 171-180.
- Hewedy, A.M. (1999) Influence of single and multi-bacterial fertilizer on the growth and fruit yield of tomato. *Egypt Journal of Applied Science* 14: 508-523.

- Hosni, A. M. (1996) Response of potted *Chrysanthemum* [*Dendrathera grandiflorum* (Ramat) Kitamura] cv Galaxy, with uniconazole and chlormequat (Ramat) Kitamura] cv Galaxy, with uniconazole and chlormequat foliar sprays on medium drenches. *Annals of Agricultural Science* 41: 367-385.
- Heidari, M., Mousavinik, S.M., Golpayegani, A. (2011) Plant growth promoting rhizobacteria (PGPR) effect on physiological parameters and mineral uptake in basil (*Ocimum basilicum* L.) under water stress. *Journal of Agricultural and Biological Science* 6: 6-11.
- Kaya, Y. K., Arisoy, R. Z. and Gocmen, A. (2002) Variation in grain yield and quality traits of bread wheat genotypes by zinc fertilization. *Pakistan Journal of Botany* 1: 142-144.
- Khalid, A., Arshad, M. and Zahir, Z. A. (2006) Phytohormones: Microbial production and applications, pp. 207-220. In N. Uphoff (ed.), *Biological Approaches to Sustainable Soil Systems*. Taylor and Francis/ CRC Press, Boca Raton, Florida, USA.
- Kostopoulou, P., Barbayiannis, N. and Basile, N. (2010) Water relations of yellow sweet clover under the synergy of drought and selenium addition. *Plant and Soil* 330:65-71.
- Liang, Z., Zhang, F., Shao, M. and Zhang, J. (2002) The relations of stomatal conductance, water consumption, growth rate to leaf water potential during soil drying and rewatering cycle of wheat (*Triticum aestivum* L.). *Botanical Bulletin of Academia Sinica* 43: 187-192.
- Maccaferri, M., Sanguineti, M. C., Demontis, A., El-Ahmed, A., Garcia Del Moral, L., Maalouf, F., Nachit, M., Nserallah, N., Ouabbou, H., Rhouma, S., Royo, C., Villegas, D. and Tuberosa, R. (2011) Association mapping in durum wheat grown across a broad range of water regimes. *Journal of Experimental Botany* 62: 409-438.
- Maxwell, K., and Johnson, G. N. (2000) Chlorophyll fluorescence: a practical guide, *Journal of Experimental Botany* 51: 659-668.
- Memari, H., Tafazoli, E. and Haghghi, A. (2011) Effect of drought stress and cycocel on seedling growth of two olive cultivars. *Journal of Science and Technology of Agriculture and Natural Resources* 55: 1-10.
- Miyashita, K., Tanakamaru, S., Maitani, T. and Kimura, K. (2005). Recovery responses of photosynthesis, transpiration, and stomatal conductance in kidney bean following drought stress. *Environmental and Experimental Botany* 53: 205-214.
- Moffatt, J., Sears, M. R. G. and Paulsen, G. (1990). Wheat height temperature tolerance during reproductive growth. I. Evaluation by chlorophyll fluorescence. *Journal of Crop Science and Biotechnology* 30: 881-885.
- Mohammadkhani, N. and Heidari, R. (2007) Effect of drought stress on protective enzyme activities and lipid peroxidation in two maize cultivars. *Pakistan Journal of Biological Science* 10 (21): 3835-3840.
- Nadeem, S. M., Ahmad, M., Zahir, Z. A., Javaid, A., Ashraf, M. (2014) The role of mycorrhizae and plant growth promoting rhizobacteria (PGPR) in improving crop productivity under stressful environments. *Biotechnology Advances* 32: 429-448.
- Naderi D, M. R., Nour Mohammadi, G., Majidi, E., Darvish, F., Shrani Rad, A. H., and Madani, H. (2004) Effects of drought stress and plant density on ecophysiological traits of three safflower lines in summer planting in Isfahan. *Journal of Seed and Plant* 20: 281-296.
- Omidi, H., Soroushadeh, A., Salehi, A. and Dinghizli, F. (2005) Evaluation of priming effects on germination of rapeseed. *Agricultural Sciences and Industrials* 19: 125-135.
- Osmond, C.B. (1994) What is photoinhibition? Some insights from comparisons of shade and sun plants. In: (Eds Baker, N. R. and Bowyer, J. R.) Pp. 1-24. *Photoinhibition of Photosynthesis from Molecular Mechanisms to the Field*. Scientific Publishers, Lancaster,
- Poormosavi, S. M., Golwi, M., Daneshiyan, J., Ghanbari, A. and Basirani, N. (2007) Study of stress drought and manure fertilizer effect on moisture content, electrolyte leakage and leaf chlorophyll content of soybean. *Journal of Agriculture Science and Natural Resources*. 14: 65-77.
- Prakash, M. and Ramachandran, K. (2000) Effects of moisture stress and anti transpirantsion leaf chlorophyll, soluble protein and photosynthetic rate in brinjal plants. *Journal of Agronomy*. 184: 153-156.
- Rai, S. N. and Caur, A. C. (1998). Characterization of *Azotobacter* Spp. And effect of *Azospirillum lipoferum* on the yield and N-Uptake of wheat crop. *Plant and Soil* 109: 131-134.
- Reddy, A. R., Chaitanya, K. V. and Vivekanandan, M. (2004) Drought induced responses of photosynthesis and antioxidant metabolism in higher plants. *Journal of Plant Physiology* 161: 1189-1202.
- Rodriguez, P., Torrecillas, A., Morales, M. A., Ortuno, M. F. and Blanco, M. J. (2005) Effects of NaCl salinity and water stress on growth and leaf water relations of *Asteriscus maritimus* plants. *Environmental and Experimental Botany* 53: 113-123.
- Rudresha, D. L., Shivaprakasha, M. K. and Prasad, R. D. (2005) Effect of combined application of Rhizobium, phosphate solubilizing bacterium and Trichoderma spp. on growth, nutrient uptake and yield of chickpea (*Ciceraritenium* L.). *Applied Soil and Ecology* 28:139-146.
- Saini, J. S., Jolley, R. S. and Singh, O. S. (1987) Influence of chlormequat on growth and yield of irrigated and rainfed Indian mustard (*Brassica juncea*) in the field. *Experimental Agriculture* 23: 319-324.

- Sarmadnia, G. H. and Koocheki, A. (1987) Physiological aspects of dryland farming. Jahad Daneshgahi Mashhad Press, Mashhad, Iran. Pp. 424.
- Seyed Sharifi, R. 2011. Study of grain yield and some of physiological growth indices in maize (*Zea mays* L.) hybrids under seed biopriming with plant growth promoting rhizobacteria (PGPR). Journal of Food Agriculture and Environment 3: 393-397.
- Schutz, H. and Fangmier E. (2001) Growth and yield responses of spring wheat (*Triticum aestivum* L. cv. Minaret) to elevated CO₂ and water limitation. Environmental Pollution 114: 187-194.
- Shahbazi, H., Bihamta, M. R., Ta eb, M. and Darvish, F. (2009). Chlorophyll fluorescence attribute inheritance and correlation with terminal drought stress in wheat. Journal of Agriculture Sciences 3: 53-65.
- Shaalán, M. N. (2005) Influence of biofertilizers and chicken manure on growth, yield and seeds quality of (*Nigella sativa* L.) plants. Egyptian Journal of Agricultural Research 83:811-828.
- Sindhu, S. S., Suneja, S., Goel, A. K., Pramara, N. and Dadarwal, K. R. (2002) Plant growth promoting effects of *Pseudomonas* sp. on co-inoculation with *Mesorhizobium* sp. cicer strain under sterile and wilt sick soil conditions. Applied Soil Ecology 19: 57-64.
- Sperdoui, I. and Moustakas, M. (2012) Spatio-temporal heterogeneity in *Arabidopsis thaliana* leaves under drought stress. Plant Biology 14: 118-128.
- Teulat, B., Monneveux, P., Wery, J., Borries, C., Souyris, I. and Charrier, A. (1997) Relationships between relative water content and growth parameters under water stress in barley: a QTL study. New Phytologist 137: 99-107.
- Vessey, J.K. 2003. Plant growth promoting rhizobacteria as biofertilizer. Plant and Soil, 225:571-586.
- Vile, D., Pervent, M., Belluau, M., Vasseur, F., Bresson, J., Muller, B., Granier, C. and Simonneau, T. (2012) *Arabidopsis* growth under prolonged high temperature and water deficit: independent or interactive effects? Plant Cell and Environment 35: 702 -718.
- Wang, H. Q., Li, H. S., Liu, F. L. and Xiao, L. T. (2009) Chlorocholine chloride application effects on photosynthetic capacity and photoassimilates partitioning in potato (*Solanum tuberosum* L.). Scientia Horticulturae 119: 113-116.
- Yadegari, M. and Rahmani, A. (2010) Evaluation of bean (*Phaseolus vulgaris*) seeds inoculation with *Rhizobium phaseoli* and plant growth promoting rhizobacteria (PGPR) on yield and yield components. African Journal of Agricultural Research 5: 792-799.
- Yordanov, I., Velikova, V. and Tsonev, T. (2003) Plant responses to drought and stress tolerance. Bulgarian Journal of Plant Physiology 87-206.
- Zahir, Z. A., Munir, A., Asghar, H. N., Shaharoon, B. and Arshad, M. (2007) Effectiveness of rhizobacteria containing ACC-deaminase for growth promotion of pea (*Pisum sativum*) under drought conditions. Journal of Microbiology and Biotechnology 18: 958-963.